

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
HERITAGE
AZƏRBAYCANIN
MƏDƏNİ MİRAS AGENTLİYİ

SUSA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

ŞUŞA

Şuşa qalası.

Rəssamı Xurşidbanu Natəvan.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
Azərbaycanın tarixi və mədəni irsini
qorumaq və yaşatmaq üçün

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fariz Xəlilli

ŞUŞA:
tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Rəyçi: Prof.Dr. Şikar Qasımov

Birinci nəşr: 2022

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Ağsu rayonu Gəgəli kəndi

Üz qabığı: Pənahabad sikkəsi © im.design 2022

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Şuşa: Tarixi-mədəni irsin tədqiqi (Hazırlayan: Fəriz Xəlilli). Bakı: im.print, 2022, səh. 208

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli

Fotoqraf: Anar Həbibov

ISBN: 978-9952-8412-3-7

İçindəkilər

Təqdimat	6
Tarix - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.01	15
Numizmatika – Dr. Ayyün Məmmədova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002	65
Paleoqrafiya – Dr. Şəhla Xəlilli, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.03	82
Etnoqrafiya - Dr. Gülnadə Abdulova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004	101
Epiqrafika – Dos.Dr. Həbibə Əliyeva, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.05	135
Arxeologiya - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006	168
Əlavələr	178
Təşəkkür	204

DOS.DR. GÜLZADƏ ABDULOVA

Etnoqrafiya

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.004)

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi, təkcə ölkəmizin deyil, ümumiyyətlə, dünyanın çox qədim tarixə malik olan ərazilərindəndir. Qarabağ dünyada ilk insanın yaranma beşiklərindən biri Azıx mağarasının, ümumdünya arxeologiya elmi tərəfindən ilkin mədəniyyət mərkəzi kimi qəbul edilən “Quruçay mədəniyyəti”nin, Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskəni hesab olunan Üzərliktəpənin, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin tarixi vətənidir.

Qarabağ bölgəsi müstəqil tarixi-coğrafi-inzibati ərazi və ayrıca tarixi-etnoqrafik bölgə kimi öz spesifikasiyası ilə diqqəti cəlb edərək etnoqrafik bölgələrimiz içərisində özünəməxsus yer tutur. Bu spesifik cəhətlər özünü əhəlinin yaşayış evlərinin tip və formalarında, evlərin eksteryer və interyerinin kompozisiya-layihə həllində, əhəlinin geyim və bəzəklərinin müxtəlif formalarında, yemək və içkilərin hazırlanma qaydası, tərkibinin rəngarəngliyi, yemək rasionunun zənginliyində, nəqliyyat vasitələri, təsərrüfat-istehsal alət və avadanlıqlarının geniş çeşidində, terminologiyasında və s. göstərir. Burada sosial-iqtisadi, mədəni tarixi və təbii coğrafi amillərin qarşılıqlı təması, biri digərini tamamlaması nəticəsində ümum-Azərbaycan mədəniyyətinin məhəlli bir variantı yaranmış, zaman-zaman təkamül tərzində fərqlənərək özünün lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir.

1748-ci ildə ildə əsası qoyulan Qarabağ xanlığı az bir müddətdə iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni cəhətdən inkişaf edərək Qafqazda Tiflisdən sonra ikinci böyük şəhər mərkəzinə çevrildi. Qarabağ tarixi-etnoqrafik

Toqqa. Qızıl. Aynalı
torlama üsulu. XX
əsrin əvvəli. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi (MATM).
XF inv. № 193

bölgəsinin məişət və mədəniyyətinin formalaşmasında Şuşa şəhəri mühüm rol oynamış, salındığı vaxtdan az müddət keçməsinə baxmayaraq, buranın ən iri ticarət-sənətkarlıq, mədəni-iqtisadi mərkəzi olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında müstəqil xanlığın siyasi və iqtisadi mərkəzi kimi meydana gəlmiş Şuşa şəhəri təbii-coğrafi şəraiti nöqtəyi-nəzərindən əlçatmaz yüksəklikdə yerləşdiyindən, düşmən hücumlarının qarşısını almaq üçün əlverişli şəraitə malik olmuş, bu isə öz növbəsində şəhərdə məişət və mədəniyyətin, eləcə də məhsuldar qüvvələrin inkişafına lazımı şərait yaratmışdır. Müdafiə məqsədilə tikilən Şuşa qalası az vaxt içərisində bura köçürülən və müxtəlif sənəkarların hesabına xeyli böyümüş, şəhər məişəti öz ahənginə düşmüşdür. Şəhər məişətinin formalaşmasında burada məskunlaşmış 17 azərbaycanlı məhəlləsinin əhalisinin böyük rolu olmuşdur. XIX yüzildə Şuşada milli memarlıq ənənələri əsasında inşa edilən tarixi abidələr Azərbaycan memarlığının təkrarolunmaz nümunələridir.

Papaq qabağı.
Qızıl. XX əsrin
əvvəli. (MATM).
XF inv. № 231

Qoza yaxalıq. Qızıl.
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
XF inv. № 242

“Şuşanın görünüşü orta əsr Avropa şəhərlərini xatırladır”dı. Şuşada inşa edilmiş evlər, karvansaralar, məscidlər, saray kompleksləri və digər tikintilərin əksəriyyəti məşhur memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının (1817-1910) əməyinin məhsuludur. XIX əsrdə Avropa memarlıq üslubu Şirvan-Abşeron memarlığına təsir etdiyi bir zamanda istedadlı memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının yaratdığı Qarabağ memarlıq məktəbinin sənət gücü və qüdrəti sayəsində yerli memarlığa cüzi belə təsir edə bilməmişdi.

Şuşada ev tikintisi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün I.İsmayılovun bir məlumatını olduğu kimi diqqətə çatdırmaq: “Cahangir xanın evinin (Şuşa rayon Polis Şöbəsinin yerləşdiyi bina) giriş qapısı blok sistemlidir. Küçədən başı xonçalı (tağlı - A.G.) giriş qapısından içəri girəndən sonra pilləkənlərlə yuxarı qalxıb otaqlara daxil olursun. Evin pəncərələri döşəməyə çox yaxındı, yəni döşəmədən ən çox 20 sm. hündür qoyulub. Faytonun həyətdə girişi üçün binanın özündə iri darvaza var. Belə evlərdə hələ XIX əsrdə, ikinci və hətta üçüncü mərtəbələrdə hamam otağı olurdu. Çirkab suyun axıdılması üçün sal mərmər daşlardan sifon tipli axarlar düzəldilirdi ki, bu da burudan xoşagəlməz qoxu gəlməsinin qarşısını alırdı” (İsmayılov 2022, 11).

Şuşanın yaraşığı hesab edilən Xan qızı Natəvanın, Hacı Qulunun, Bəhmən Mirzə Qacarın, Əsəd bəyin, Mehmandarovların, Hacı Bəşirin, Hacı Dadaşın, Zöhrabbəyovların və b. malikanələri üslub baxımından

Kəmər. Qızıl.
Məxmər. XX
əsrin əvvəli. Şəxsi
kolleksiya

geniş otaqlara malik, iri pəncərəli, hündür tavanlı evlər idi. Məhz evlər belə böyük ölçüdə tikildiyinə görə bölgədə iri həcmli xalçalara ehtiyac vardı. Bu amillər Qarabağın dəst-xalının vətəninə çevrilməsini şərtləndirmişdir.

Şuşa əhalisinin sayına görə Azərbaycan xanlıqları arasında dövrünün ən böyük şəhərlərindən biri olduğu üçün burada alıcılıq qabiliyyəti yüksək idi. Buna görə xanlığın, eləcə də ətraf bölgələrin səriştəli sənətkarları qazanc məqsədi ilə Şuşaya axıyır, burda öz işlərini qururdular. Bu da öz növbəsində Şuşanın sosial-iqtisadi, sənət və ticarət qüdrətinin artmasına təkan verirdi. Şəhərdə kустar sənətkarlıq sahələrindən toxuculuq (xalçaçılıq, keçəçilik, bəzzazlıq, şalbaflıq, ipəkçilik), dəriişləmə (dabbaqlıq, xəzəşiləmə, papaqçılıq, kürkçülük, çəkməçilik, başmaqçılıq, sərraclıq, məişət qabları istehsalı), ağacişləmə (tarbəndlik, şəbəkəçilik, oymakarlıq, dülgərlik, xarratlıq, qundaqsazlıq, arababağlama, təkərçilik və s.), metalişləmə (misgərlik, dəmirçilik, nalbəndlik, zərgərlik), daşişləmə (bənnalıq, həkkaklıq, heykəltaraşlıq), həmçinin boyaqçılıq, çörəkçilik, dərzilik, aşbazlıq, sabun-bişirmə, şam istehsalı, dəlləklik, şirniçilik, qəssablıq və s. geniş yayılmış və əhalinin böyük əksəriyyətinin əsas məşğuliyəti olmuşdur.

Sadaladığımız sənətkarlıq sahələri arasında xalçaçılıq sənəti xüsusi yer tuturdu. Qarabağ özünün xalçaları ilə məşhurdur. Burada xalçaçılığın yaranıb inkişaf etməsi üçün zəngin xammal bazası olan "Qarabağı" qoyun cinsi, əhalinin sənətkarlıq qabiliyyəti, əsrlərdən keçib gələn empirik biliklər

Tərçək (araqçın).
Tirmə. Pələk. XIX
əsrin sonu – XX
əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 3306

sistemi mövcud idi. Qarabağ bölgəsində arxeoloji qazıntılar aparmış arxeoloq H.F.Cəfərovun yazdığına görə “Toxuculuğun varlığı Qarabağın bir çox ilk tunc dövrü kurqanlarında tapılmış toxuma izləri qalmış qablar, habelə orta tunc dövrü abidələrindən tapılmış iy ucluqları, Üzərliktəpədə aşkar olunmuş toxuculuq aləti və s. sübut olunur” (Cəfərov 2000, 156). Qədim alətlərin tədqiqi ilə məşğul olan S.A. Semyonov Ağdam şəhəri yaxınlığındakı Üzərliktəpə abidəsindən tapılan sümük əşyanın toxuculuq

Başmaq. Dəri,
metal, bez,
muncuq. XIX
əsr. Sonuncu
Qarabağ xanı
Mehdiqulu xanın
qızı Xurşudbanu
Natəvana
məxsusdur.
(MATM).
EF inv. № 3367

Arxalıq. Atlas.
XIX əsrin sonu –
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 6675

Tuman. Xara.
XIX əsrin sonu –
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. №7724

Köynək. Qanovuz.
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. №8867

Küləcə, Məxmər,
güləbətın və pılək
tikmə. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. № 2053

aləti olduğunu qeyd edirdi. Belə bir alət hələlik arxeoloji qazıntılar zamanı Qafqazda aşkar edilməmişdir (Bünyadov 1964, 96). Həmin alət haqqında bəhs edən akademik T.Bünyadov onun yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Qafqazda belə toxuculuq sənətinin tarixini öyrənməkdə xüsusi əhəmiyyəti olduğunu göstərir (Bünyadov: 1964, 96). Bütün bu faktlar Qarabağın hələ qədim dövrlərdən bir toxuculuq sənəti mərkəzi kimi formalaşdığını söyləməyə əsas verir. Alman tədqiqatçısı H.Ropers göstərir ki, “Qafqaz xalçaları Kiçik Asiya xalçalarından əvvəl istehsal olunmağa başlayıb və istisna etmək mümkün deyil ki, Qafqaz ümumiyyətlə, şərq xalçalarının vətəni hesab olunur. Çünki hörmə məmulatı, xüsusən də kilimlər xovlu xalçalardan əvvəl toxunmağa başlanmış və hal-hazırda başlıca olaraq Qafqazda istehsal olunur” (Казиев 1949, 56). Məlum olduğu kimi, Qafqaz xalçalarının 95%-ni Azərbaycan xalçaları təşkil edir. Azərbaycanda ən qədim toxuculuq alətinin Qarabağdan aşkar edilməsi məhz Qarabağın şərq xalçalarının vətəni olmasını söyləmək imkanı verir (Abdulova 2013a, 4).

Qarabağ xalçalarında istifadə edilən naxış-çəşni elementləri türk dünyası naxışları ilə identikdir. Qarabağ ərazisindən tapılan e.ə. II minilliyə aid

Çəpken. Mexmər.
İpək. Güləbətın.
XVIII əsr. (MATM).
EF inv. №3571

Çuxa. Keci. XX
əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 2350

Çuxa. Mahud,
xara, tirmə,
güləbətin qiy.
Mehmandarovlara
məxsus. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. №1801

maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki təsvirlər nəinki xalça naxışları ilə eyniyyət təşkil edir, həmçinin Qarabağın hələ çox qədim dövrlərdən bütün türk dünyası ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu sübuta yetirir. Bu naxışlara Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. mədəni irs nümunələrində geniş şəkildə rastlanır.

İstehsal texnikasına, naxış və çeşnilərinin müxtəlifliyinə, rəng əlvanlığına görə Qarabağ xalçaçılığı hələ orta əsrlərdə geniş şöhrət qazanmışdı. Bu şöhrətin nəticəsi olaraq XV əsr holland rəssamı Hans Memlinq “Məryəm körpəsi ilə”, “Bir gəncin manifesti” əsərlərində Qarabağın məşhur “Muğan xalçası”ndan istifadə etmişdir.

Qədim tarixə malik Bərdənin xalça sənəti XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, burada daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdır. Qarabağda toxunan “Qoca”, “Çələbi”, “Qasımuşağı”, “Malıbəyli”, “Açma-yumma”, “Muğan”, “Vərni”, “Şəddə”, “Əjdahalı” və s. xalçaları neçə-neçə dünya muzeylərinin, şəxsi kolleksiyaların qiymətli eksponatları sırasında yer alır. XIX əsrin sonlarına aid olan nəşrlərdə Qarabağ xalçalarının kəmiyyət və keyfiyyətinə görə Qafqazda birinci yer tutduğu göstərilirdi (Zegenidze 1891, 1).

Qotaz. Güləbətın.

Əl işi. XIX əsrin
sonu - XX əsrin
əvvəli. (MATM).
EF inv. № 2125

Mücrü. Muncuq
tikmə. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. № 2286

Qovluq. Məxmər,
ipək, barama, pələk
və məlilə. XX əsrin
əvvəli. (MATM).
EF inv. № 6776

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qarabağda evlərin geniş tikilməsi səbəbi ilə dəst-xaliya ehtiyac yaranmışdı. Bu xalçalar eni 2 m, uzunluğu 4-8 m olan ortalıqdan, yanlarına əlavə edilmiş eni 1 m, uzunluğu ortalığa bərabər yanlıqdan, başlıqdan (1x4 m) və ayaqlıqdan ibarət olurdu (bunlar köndələn salınırdı).

Qarabağ həm də dünyaca məşhur vərninin vətəni kimi tanınır. Heç bir xovsuz xalça çeşnisinin zənginliyinə görə vərni ilə bəhsə girə bilməz. “Dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanan vərnilərlə Qarabağın xalq sənətkarlığının bariz nümunəsi kimi fəxr etməyə haqqımız vardır” (Əliyeva 1983, 88). Qarabağda vərni xalçalarının əsas istehsal mərkəzləri Ağcabədi, Bərdə, Lənbəran, Ağdam və Cəbrayıl olmuşdur. A.S.Piralov göstərirdi ki, “Cəbrayıl qəzasında vərni geniş istehsal olunur, həm də baha qiymətləndirilir” (Piralov 1900, 34). El yaylağa köçərkən yükün üstünün vərni ilə örtülməsi xalq arasında həmin köçün sahibinin varlı adam olması qənaətini hasil edirdi.

Məfrəş, Yun. XIX
 əsr. (MATM).
 EF inv. № 8132

Verilən məlumatlara görə Qarabulağın (indiki Füzuli rayonu) Aşağı Seyidəhmədli və Yuxarı Seyidəhmədli kəndlərində toxunan vərnilər daha yüksək qiymətləndirilir və satışda birinci tutulurdu. Qarabağın bu kəndlərində vərnə toxunmayan ev tapmaq mümkün deyildi.

Qarabağda xalçaçılığın digər kустar sənət sahələri arasında geniş inkişaf etməsinin, yüksək dəyərə malik məhsula çevrilməsinin səbəblərindən biri evlərin, sarayların, müxtəlif ictimai binaların tərtibatında xalça məmulatına olan böyük tələbat idi. Bəhs olunan dövrdə Qarabağ bölgəsində var-dövlət göstəricilərindən biri məhz xalça idi. Təsadüfi deyil ki, oğul evləndirməyə hazırlaşan ailələr gəlinin toxuculuq qabiliyyəti ilə xüsusi maraqlanırdılar.

Yəhərüstü.
 Məxmər,
 güləbətin.

Qarabağ xanlarına
 məxsus. XIX əsr.
 (MATM).
 EF inv. №2347

Tənbəki kisəsi.
 İpək. Güləbətin
 və ipək sapla
 təkəlduz tikmə.
 XIX əsr. Sonuncu
 Qarabağ xanı
 Mehdiqulu xanın
 qızı Xurşudbanu
 Natəvanın əl işi.
 (MATM).

EF inv. № 3327.

Divar bəzəyi.
Məxmər, güləbətın
tikmə. XIX əsr.
(MATM).
EF inv. № 4390.

Adətə görə ailə quran qızların cehiz xalça və ya gəbəsi arasında öz əlinin məhsulu olmalı idi. Bu baxımdan Qarabağın Xanqərvənd kəndi xüsusilə fərqlənmişdir. Görkəmli xalçaşünas Lətif Kərimovun yazdığına görə bu kənddə qız övladının dünyaya gəlməsi oğlana nisbətən daha böyük sevinc-lə qarşılanırdı. Xanqərvənd kəndində xalça toxumağı bacarmayan qızları ərə almırdılar. Hər ailədə ayda bir xalça toxunurdu. Xalçaçılıq alətlərinin səsi gəlməyə ev bədbəxt, yazıq hesab olunurdu. Xalça kəsilən gün ailə bayram edirdi (Kərimov 1985, 163). Məhz bu səbəbdən hətta qonşu kənd-lərin sakinləri Xanqərvənd kəndinin qızları ilə evlənməyə can atırdılar. Bu kəndin qızı ilə evlənmək ikiqat baha başa gəlirdi. Xanqərvəndli qızların xalça sənətindəki ustalığı onlar üçün ən qiymətli cehiz hesab olunurdu. Qızlar altı yaşdan etibarən xalça toxumağa başlayır və bu işi bütün ömürləri boyu davam etdirirdilər. Həyatlarını dəyişdikdə isə mütləq onların başdaşı üzərində hana və xalçaçılıq alətləri təsvir edilirdi (Kərimov 1985, 163).

Bu gün YUNESKO-nun representativ siyahısında yer alan Azərbaycan xalçalarının şöhrətində Qarabağ xalça məktəbinin də özünəməxsus payı vardır.

Qarabağda inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri tikmə sənətidir. Bu sənət sahəsi ev peşəsi hesab olunsada, sonralar əmtəə istehsalının artması sayəsində tikmə ustaları satış üçün məhsullar istehsal etmişlər. Əmtəəlik

Tikmə. Üzərində
Leyli və Məcnun
təsvir olunub.
XX əsrin əvvəli.
(MATM).
EF inv. № 9752

məhsul istehsal edən tikmə ustaları əsasən sərraclər və başmaqçıların sifarişlərini yerinə yetirirdilər. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində başmaq üzlükləri, yəhərtli və yəhərustülər tikmə üsulu ilə bəzədilirdi.

Qarabağda əsasən güləbətın, muncuq, pılək, qondarma və ipək sapla tikmə geniş yayılmışdı. Tikmə üsulu ilə evlərin daxili interyerinin bəzədilməsində, məişət əşyalarının, qadın və kişi

aksesuarlarının, dini ibadət əşyalarının, geyim elementlərinin, yazı işi ilə bağlı ləvazimatların hazırlanmasında geniş şəkildə istifadə edilirdi.

Fərdi ipəkçilik təsərrüfatlarından əldə edilən vaz adlı ipək sap, zərgərlər tərəfindən çəkilən qızıl, gümüş və mis tellər, çaxmaqəlib üsulu ilə hazırlanan çaxma, həmçinin xaricdən gətirilən kiçik həcmli pıləklər və rəngbərəng muncuqlar tikmə sənətində geniş şəkildə istifadə olunurdu. Xüsusən tərlək (tərçək) və şəbküləhlərin bəzədilməsində tətbiq edilən quşgözü tikmə üsulu vaz saplarla hasilə gətirilirdi.

Tikmə sənəti ilə əsasən şəhər mühitində yaşayan yüksək təbəqə qadınları məşğul olurdu. Çünki kənd qadınlarının, ümumiyyətlə, kasıb təbəqənin materialı çox baha başa gələn tikmə işi ilə məşğul olmağa nə vaxtı, nə də maddi imkanı yətmirdi.

Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın MATM Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən xurcun və qazantutan (sayma tikmə üsulu), tənbəki kisəsi, yaxalıq (güləbətınli təkəldüz üsulu), quranqabı (güləbətın və ipək doldurma üsulu), başmaqlar (muncuq tikmə), taxça pərdəsi (pılək tikmə) və s. əl işləri Şuşanın tikmə sənətinin gözəl nümunələrindəndir. Vaxtilə onun öz əli ilə tikdiyi və Aleksandr Dümaya bağışladığı pul kisəsi yazıçını heyran qoymuşdu (Abdulova 2013b).

Çul. Yun. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli. (MATM).
EF inv. № 9944

Yəhər qaşı. Yun. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəli. (MATM).
EF inv. № 9623

Xurcun. Yun. Pambıq. XX əsrin əvvəli. (MATM).
EF inv. № 6406

Şuşada həmçinin eksklüziv tikmə nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. Belə nümunələrdən biri Şuşada hazırlanmış süjetli qondarma tikmədir (MATM EF inv. N 9752). Tikmə XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində, “Leyli və Məcnun” operasından bir səhnənin təsiri ilə ərsəyə gətirilmişdir. Tikmədə ceyran dərisi, təbii insan tükü, ipək parça və sapdan istifadə edilmişdir. Məcnunun geyimi ceyran dərisindən, Leylinin geyimi ipək parçadan, həm Leylinin, həm də Məcnunun saçları insan tükündən tərtib olunmuşdur. Əsərdə ipək sapla tikmə üsulundan da istifadə edilmişdir. Tikmə nümunəsi öz dövrü üçün nadir rast gəlinən əsərdir, MATM-da yeganə nümunə olaraq, şuşahlıların yaradıcılıq qabiliyyətinin, incə zövqünün, yenilikçi düşüncəsinin təcəssümüdür.

Qarabağda hasil olunan növbəti maraqlı nümunə qondarma tikmə növündə yeni bir üslub olub, baramalardan hazırlanmışdır. Quranqabı üzərində icra olunan tikmədə baramalar yarıya bölünərək gül ləçəyi, kənarları ləçək formalı kəsilərək çiçəklər, üçkünclər və onların kənarları dilikli kəsilərək yarpaqlar, dördbucaqlı formada kəsilərək həm gövdə, həm də dibçək yaradılmışdır. Tikmənin bədii əhəmiyyətini artırmaq üçün məlilədən budaqlar düzəldilmiş, gül ləçəklərinin və çiçəklərin üzərinə pələklər əlavə olunmuşdur. Bəhs olunan tikmə nümunəsi MATM kolleksiyasında yeganə nümunədir (MATM EF inv. N 6776).

Qarabağın sənət mədəniyyətində zərgərlik sənəti də olduqca önəmli yer tuturdu. Bölgə ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan zər-

Cecim. İpək. XIX
 əsr. (MATM).
 EF inv. № 7677

gərlük nümunələri burada bu sənət növünün hələ qədim zamanlardan pərvəriş tapdığını göstərir. Qarabağda zərgərlik sənəti torlamaçılıq, qəlibkarlıq (çaxmaqəlib), gümüşbəndlik, cəvahirsazlıq istiqamətində inkişaf etmişdi.

Məlumdur ki, şəhərlər sənətkarlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bir sıra sənətkarlıq sahələrindən fərqli olaraq zərgərlik sənəti, şəhər sənətkarlığı sahəsinə aid idi. Bu səbəbdən Qarabağ zərgərlik sənəti məhz Şuşanın şəhər kimi formalaşmasından sonra yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Şuşa şəhər kimi formalaşdıqca, əhalisinin sayı artdıqca bura axışan sənətkarların, o cümlədən zərgərlərin sayı artmağa başladı.

Şuşa şəhərində zərgərlik sənəti XIX əsrin ikinci yarısında yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. 1848-ci ildə Şuşada 3, 1849-cu ildə 32, 1860-cı ildə 81, 1879-cu ildə 31 gümüşbənd ustası fəaliyyət göstərmişdir. 1900-cü ildə onların sayı 13-ə ensə də artıq 1902-ci ildə Şuşada zərgər dükanlarının sayı 20-yə çatmış və orada 56 nəfər sənətkar işləmişdir (Sumbatzadə 1964, 171-172).

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində zərgər Abbasqulu tərəfindən bünövrəsi qoyulan bütöv zərgərlər nəslı yetişib formalaşmışdı. Bu nəslin sonrakı nümayəndələri zərgər Rüstəm, zərgər Behbud, Yemiş ləqəbi ilə tanınan zərgər İsmayıl, zərgər Muxtar, zərgər Seyidəli və başqaları zəngin sənət biliklərinə malik məşhur sənətkarlar olmuşlar. Bu

Xalça "Buynuz".
Yun, xovlu. XIX
əsrin sonu-XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 318

Xalça "Qoca". Yun,
xovlu. XIX əsr.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 495

zərgərlər nəslinin son nümayəndəsi zərgər Cahangir Şuşa zərgərlərinin əldə etdiyi bilik və vərdisləri son dövrlərə qədər gətirib çatdırmışdır. Məhz onun dəyərli məlumatları, qoruyub saxladığı zərgərlik alət və ləvazimatları Qarabağ zərgərlik sənəti barədə müfəssəl təsəvvür verir.

Qarabağ bölgəsində milli geyimlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi istehsal edilən bəzək elementləri başlıca olaraq Şuşa şəhərində ev tikdirib yurd-yuva salan tavanalı zadəgan ailələrinin, kübar əyanların tələbatları üçün nəzərdə tutulurdu. Şuşada zərgərliyin məhəlli xüsusiyyətlərinin formalaşmasında Şuşa əhalisinin etnik və sosial tərkibinin müxtəlifliyi, bu şəhərin əsas ticarət yollarından və Azərbaycanın digər əyalət mərkəzlərindən xeyli aralıda yerləşməsi, Qarabağ bölgəsinin ən səfəli istirahət yeri və yaylaq şəhəri olması kimi amillər mühüm rol oynamışdır. Digər şəhərlərə gediş-gəlişin çətinliyi, uzaqlığı ucbatından Şuşa ən yaxşı və bu səbəbdən də ən əlverişli sənət ticarət mərkəzi idi. Mil-Qarabağ düzlərindən Kiçik Qafqazın yaşıl yamaclarına doğru

Xalça"
Xanqərvənd". Yun,
xovlu. XIX-əsrin
sonu. Azərbaycan
Milli Xalça Muzeyi,
inv. № 663

Xalça "Bəhmənlı".
Yun, xovlu. XIX
əsrin sonu.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 711

uzanan köç yollarının çoxu Şuşa və onun ətrafından keçdiyinə görə elatlar, xüsusilə də aran tərəkəmələri alış-verişlərini burada edirdilər (Mustafayev 1987, 5).

Azərbaycan etnoqrafik leksikasında işlənən zərgərliyin "qəlibkarlıq" üsulu Qarabağda "çaxmaqəlib", "şəbəkə" üsulu isə "torlama" adı ilə məlumdur. Respublika Prezidentinin Azərbaycan dilinin qorunması haqqındakı sərəncamını nəzərə alaraq Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında əsas kimi götürülmüş qərb dialektinin Qarabağ şivəsindən gələn, tərtəmiz ana dilimizə aid "çaxmaqəlib", "torlama" ifadələrinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Şuşanın mədəni-iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərindən biri ənənəvi xalq geyimləridir. Şuşa şəhəri XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın dəb mərkəzi hesab olunurdu. Türk etnik mədəni mühitində yaranıb formalaşan Qarabağ geyimləri özünün lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə də seçilirdi. Qarabağ geyimlərinin özünəməxsusluğu Azərbaycan etnoqrafik leksikasın-

Xalça "Muğan".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 892

Xalça "Malibəyli".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 3341

da "Qarabağ papağı", "qala başmağı", "Qarabağ arxalığı" "Qarabağ kəməri" ifadələrində öz izlərini qoymuşdur.

Tarixən Qarabağın geyim mədəniyyətini materialla əsasən yerli parça toxuculuğu emalatxanaları təmin etmiş, XIX əsrin sonlarından etibarən isə xarici ölkələrdən gətirilən parçaların çeşidi xeyli artmışdı. Digər tərəfdən Rusiya və Avropada təhsil almağa gedən gənclər (onların sayı başqa bölgələrlə müqayisədə daha çox idi) geriye Avropa üsullu geyim nümunələri ilə qayıdır, bununla da Şuşada yerli geyim mədəniyyətinə ciddi təsir göstərirdilər. Nəticədə Şuşa əhalisi bütün Azərbaycanla müqayisədə Avropa geyim üslubuna daha tez keçmişdi.

Qarabağın kişi geyimləri ümum-Azərbaycan, ümum-Qafqaz karakteri daşıyırdı. Bütün Qafqazda olduğu kimi Qarabağda da kişi geyimləri çuxa, arxalıq, papaq, uzunboğaz çəkmə, başmaq, çarıq, məst, çust, kəmər (törpülü və sallama) ibarət idi. Qarabağda da əvvəlcə eynilə bütün Azərbaycanda yayılmış şiş və qacarı papaqlardan istifadə olunmuş, XIX əsrin sonlarından etibarən bu papaqlar kəsilərək 25-30 sm-ə, I dünya müharibəsindən sonra

Xalça "Rüstəm
və Zöhrab".
Yun, xovlu. Hicri
1331 (1912-1913).
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 2348

isə 8-10 sm-ə çətdirilmişdir (Abdulova 2020, 36). Qeyd edək ki, bu papaqların ölçüsü Şirvanda 12-14 sm-dir.

Bölgənin qadın geyimləri rəngarəngliyi, simmetrik forması, əyində şux duruşu ilə diqqəti cəlb edir, çeşid zənginliyi ilə seçilirdi. Bu geyim dəstinə küləcə (baharı), çəpkən, arxalıq (2 növ), kürdü, eşmək, köynək, tuman, şalvar, tərlik (tərçək), örpək, kəlağayı, başmaq, çust, corab və s. geyimlər, rəngarəng bəzəklər daxil idi (Vəliyev və Abdulova, 2016).

Qarabağ çəpkənləri Bakı-Şirvan, Qazax-Borçalı çəpkənlərindən uzunluğuna, yarmaclarına görə fərqlənirdi. Bu çəpkənlərin ümumi uzunluğu

Xalça "Ovçuluq".
Yun, xovlu.
Üzərində hicri
1345-ci il tarixi var.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 4573

Xalça "Ləmpə".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 3056

43 sm-dən 57 sm-ə qədər, yan çapıqları (yarmaqları) 2 sm-dir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Bakı və Şamaxı çərkənlərinin boyu əsasən 56-63 sm-ə, yan çapıqları isə 8-10 sm-ə çatır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Qarabağda çərkənləri arxalıqlar əvəz etdi. Qarabağda arxalığın iki növündən istifadə olunmuşdur. İlkin forma yarımqol, yaxası dairəvi (oyma), beldən düyməli, ətəyi 25 sm uzunluqda büzmə və ya qatlamalardan ibarət idi. Artıq XIX əsrin sonlarından yeni arxalıq modeli dəbə gəldi. Bu arxalıqlar digər bölgələrin arxalıqlarından yığcamlığı, uzun tumanla geyilmək üçün mütənəşib biçimliliyi, buta (zanbaq) yaxalı, nilufər qollu, gödək ətəklili olması ilə seçilirdi. Zanbaq yaxa Qarabağ arxalıqlarına Osmanlı saray geyimlərindən, nilufər qol isə Avropa geyimlərindən keçmişdir. Zanbaq yaxa arxalıqda praktik əhəmiyyət verirdi. Bədənə kip oturan arxalığın belində tikilmiş xüsusi yuvalara şaqulu formada quzu qabırğasından və ya metal lövhədən ibarət çubuq qoymaqla qadın sinəsinin mütənəşibliyi təmin olunurdu. Qarabağ arxalıqlarının yaxa dairəsi boyunca qızıl, gümüş və misdən hazırlanmış qozalar düzülməsi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində geniş dəb halını almışdı.

Qarabağda yüksək təbəqənin istifadəsində olan küləcələr, digər bölgələrin küləcələri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu sərəya köynəkləri, ayaq geyimlərini, örpək, kəlağayı, tərəçəkləri (tərlik, araqçın) də daxil etmək olar.

Qarabağ kəmərləri də başqa bölgələrdən qismən fərqlənir. Burada istehsal olunan qələmi, aynalı kəmərlər özünəməxsusluğu ilə seçilir, "Qarabağ" və "Zəngəzur" kəməri kimi tanınır.

Geyimlərin yayılmasında əhalinin yerdəyişməsi, ailə-nikah münasibətləri, ticarət-iqtisadi əlaqələr mühüm rol oynamışdır. Vaxtilə Qarabağdan Şirvana köçürülən

Xalça "Xanlıq". Yun, xovlu. XX əsrin əvvəli. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, inv. № 3052

Xalça "Dəryanur". Yun, xovlu. 1975-ci il. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, inv. № 3089

əhalinin geyim mədəniyyəti yerli əhalinin geyimlərinə təsir etmiş, Şirvanda qismən də olsa, yayılan oyma yaxalı arxalıqlar Qarabağ arxalıqları əsasında yaranmışdır.

Qarabağın ənənəvi qadın geyimləri olan çəpkən, arxalıq, küləcə, köynək, tuman, hətta kəlağayı və digər baş örtükləri, başmaq, zinət əşyaları, geyim bəzəkləri eynilə erməni qadınları tərəfindən əxz edilmiş, öz yerli adı ilə istifadə olunmuşdur. Əksər erməni qadınları kofik adlanan baş geyimindən imtina edib Qarabağ qadınlarının geniş istifadəsində olan araxçıdan (yəni tərçəkdən, ermənicə araxçi) istifadə etdi. Mənşəcə erməni olan qarabağlı E.N.Babayan Qarabağın qadın geyimlərinə həsr etdiyi məqaləsində Sarovsk məktəbinin baxıcısı (nəzarətçisi) Nikolay Qriqoryevdən iqtibas gətirərək yazır ki, özlərinin milli geyim dəstlərini bir tərəfə qoyan Qarabağın erməni qadınları qonşuları olan azərbaycanlıların qol və yaxa kəsiyinə cərgə ilə gümüş pullar bənd edilmiş arxalıqlarını geyməyə üstünlük verirlər (Бабаян 1966, 88).

Qarabağın istər azərbaycanlı, istərsə də erməni qadınları arasında yaşınmaq ənənəsi mövcud olmuşdur. İstər azərbaycanlılar, istərsə də ermənilər arasında mövcud olan ənənəyə görə qadının bir-iki uşağ dünyaya gələnə qədər danışmaq hüququ yox idi. Patriarxal ailənin qəbul olunmuş ənənələrinə görə qadının uşağı olanadək ərinin ailəsində ögey, özgə

Xalça "Şabalid buta". Yun, xovlu.
XIX əsrin sonu.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 3728

Xalça "Çələbi". Yun,
xovlu. XX əsrin II
rübü. Azərbaycan
Milli Xalça Muzeyi,
inv. № 6414

sayıldı. Ona görə də evin böyüklərindən və naməhrəmlərdən yaşınmalı, onlarla danışmamalı, hətta gizlənməli idi (Ensiklopediya 2000, 329). Yalnız uşaq olduqdan sonra qadına danışmaq hüququ verilirdi. Azərbaycan qadınları əsasən yaşınmaq üçün örpəkdən istifadə edirdilər. Bunun üçün baş örtüyünün bir qanadı ağızın üstündən çəkilərək əks tərəfə keçirilir və yanda boyuna dolanmış hissəyə bənd edilirdi. Yerli geyim elementlərini mənimsəyən erməni qadınlarını azərbaycanlılardan fərqləndirən yeganə cəhət ağızlarına bağladıkları yaşmaqdır. Bu yaşmaq kəlağayı və ya örpək vasitəsilə bağlanmayıb, xüsusi örtükdən ibarət idi.

Erməni kişi geyimləri Azərbaycan kişi geyimlərini bütünlüklə təkrarlayır və həvəslə, eyni ad və semantika ilə istifadə olunurdu. Türk dünyasında papağa namus, şərafət simvolu kimi baxılması, papağın başdan düşməsinin yolverilməz olması düşüncəsi ermənilər arasında da mövcud olmuşdur. Düzdür, İrandan köçürülən ermənilərin geyimləri ilə yerli əhalinin

Xalça "Naxçıvan".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 5643

geyimində uyğunluq var idi. Çünki, cənubi Azərbaycan geyimləri ilə şimali Azərbaycan geyimləri eyni kökə malik idi. İran erməniləri həmin bölgənin azərbaycanlılara məxsus geyim elementlərini, yəni çuxa, arxalıq, dəri papaqlar və s. əvvəldən də geyinirdilər. Onlar Azərbaycanda məskunlaşdıqdan sonra mövcud olan məhəlli elementləri də asanlıqla mənimsədilər. Türkiyədən köçürülən ermənilər isə Azərbaycana Osmanlı Türkiyəsi üçün xarakterik olan geyimlərlə gəlmişdilər. Dövrə aid mövcud rəsm və foto nümunələri fikrimizi təsdiqləyir.

Artıq XIX əsrin sonlarına aid olan fotosəkillərdə ermənilərin (kişilər bütünlüklə, qadımların isə böyük əksəriyyəti) Azərbaycan milli geyimlərində olduğu müşahidə edilir. Erməni elmi ədəbiyyatında, internet resurslarında isə bu geyimlərin ermənilərə məxsusluğu və qədim tarixə malik olduğu iddia olunur. Halbuki ermənilər həmin geyimlərin adlarını bu gün də Azərbaycan dilində ifadə edirlər.

Qarabağ dünya mədəniyyətinə öz məşhur at cinsi ilə də töhfə vermişdir. "Qarabağ atı" adı ilə tanınan bu cins Qafqazda ən qədim at cinsi hesab olunur. İngilis təmizqanlı atı Avropa atçılığında nə kimi rol oynamışsa, Qarabağ atı da Asiya atçılığının inkişafında eyni əhəmiyyət kəsb etmişdir (Bünyadov 2007, 263).

Azərbaycan ərazisində əldə olunan arxeoloji tapıntılar burada atın əhliləşdirilməsinin eneolit dövründən təşəkkül tapdığını sübut edir. Arxeoloq İ.H. Nərimanovun Muğanda "Əliköməktəpə" qədim yaşayış yerində apardığı qazıntılar nəticəsində aşkar etdiyi osteoloji qalıqlar hələ altı-yeddi min il əvvəl Azərbaycanda əhliləşdirilmiş at cinsindən istifadə olunduğunu göstərir (Нариманов 1987).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi dəlillər atın Azərbaycanda yerli zəmin əsasında əhliləşdirilməsi fikrini (Müseiyibli 2003, 44) təsdiq etməklə yana-

Xalça
 "Qasımusağı". Yun,
 xovlu. XX əsrin
 əvvəli. Azərbaycan
 Milli Xalça Muzeyi,
 inv. № 6765

şı, onu əhliləşdirənlərin buranın avtohton əhalisi olan türklər olduğunu da bir daha faktlarla sübut edir.

Qarabağda aşkar olunan e.ə. II minilliyə aid Xocalı, Borsunlu, Bəyimсарov, Sarıçoban kimi möhtəşəm və zəngin kurqanlarda çoxsaylı at skeletlərinin, habelə ata inamla bağlı atributların tapılması atılığın Qarabağda geniş yayılması və aparıcı yer tutmasını sübut edir (Cəfərov 1995, 18).

Türk tayfalarının sosial-iqtisadi, siyasi-hərbi həyatında atın böyük mövqeyə malik olması cəmiyyətdə onun rolunu artırmış və e.ə. II minillikdən etibarən xalqın mənəvi həyatına da təsir edərək at kultunun yaranmasını şərtləndirmişdir. Artıq bu dövrdən etibarən atın öz sahibi ilə birlikdə qəbirə qoyulması ənənəsi başlayır. At öz sahibinə axirət dünyasında da xidmət etməli, onu bir dünyadan o birinə çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirməli idi. Məlumat üçün qeyd edək ki, Qarabağda tədqiq olunmuş kurqanlardan Borsunluda - 8, Bəyimсарovda - 6, Sarıçoban kurqanında -16 at skeleti aşkar olunmuşdur. Əksər hallarda atlar cilovlu-yüyanlı halda basdırılmışdır (Cəfərov 1995, 19).

Azərbaycanda minilliklər boyu davam edən həmin dəfnetmə adətləri İslamın qəbulundan sonra ləğv olunsada, müsəlman dövrünə aid olan başdaşılar üzərindəki at təsvirləri həmin inamın qalıqlarıdır. Qeyd edək ki, orta əsrlər dövrü qəbrüstü abidələrdə at heykəlləri (Ağdam Baharlı kəndində biri var) və at təsvirləri digər bölgələrlə yanaşı Qarabağda da geniş yayılmışdı. Bu ənənə dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində də öz izlərini qoymuş, Qarabağ xalça məktəbində at təsvirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xalça "Açma-yumma". Yun, xovlu. XX əsrin əvvəli. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, inv. № 6857

At və onunla əlaqəli bütün bu dəlillər türklərdə atla bağlı çox qədim bir ayin ənənəsinin olduğunu göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, türk-at adı qoşa səsləndiyinə görə, bu tapıntılar xalqımızın etnogenezinin öyrənilməsində böyük önəm daşıyır (Abdulova 2012, 675).

Qarabağ atı 1867, 1869, 1872-ci illərdə keçirilən Beynəlxalq sərgilərdə yüksək mükafatlara layiq görülmüşdür. Bu at cinsi dik duruşu, əzələli bədəni, qızılı rəngi ilə insanları valeh edir, çətin dağ yollarında rahat hərəkəti ilə hərbiçilərin etimadını qazanırdı. Bütün üstün cəhətləri sayəsində Qarabağ atı qiymətli hədiyyə kimi istifadə olunurdu. 1956-cı ildə SSRİ-nin Baş katibi N.Xruşşov İngiltərə kraliçası II Yelizavetaya "Zaman" adlı Qarabağ atı hədiyyə etmişdi. Qarabağ atı bölgədə YUNESKO-nun representativ siyahısına daxil edilmiş çovğan oyununun yaranıb inkişaf etməsində öz əhəmiyyətli rolunu oynamışdır.

Şuşa şəhəri əhalisinin mənəvi mədəniyyəti – xalq yaradıcılığı, xalq bayramları, oyun və əyləncələr, toy və mərasim adətləri, musiqi, elm, din, maarif və s. sahələri əhatə etməklə, zənginliyi, özünəməxsusluğu, məhəlli xüsusiyyətləri, keçirilmə tərzinin orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhəri təkcə Qarabağın deyil, bütün Azərbaycanın mənəvi mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Bəhs olunan dövrün ədəbi-bədii, sənət mühitinin formalaşmasında Şuşa mədəni mühiti xüsusilə fərqlənmişdir. Qarabağ bölgəsi, xüsusilə də Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəniyyətinə N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəmzinli, X.B.Natəvan, M.N.Nəvvab, Fatma xanım Kəminə, Qəmər bəyim Şeyda, Aşıq Pəri, Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Mirzə Rəhim Fəna, Kərbəlayi Səfixan Qarabaği, S.S.Axundov, Ə.Ağaoğlu və s. kimi çox görkəmli elm, maarifçi-demokrat, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini bəxş etmişdir.

Xalça "Baliq". Yun,
xovlu. XIX əsr.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 6910

Şuşa Yaxın şərqdə yeganə şəhər idi ki, burada qadınların sərbəst şəkildə, kişilərlə birlikdə şeir məclislərində, yarışlarda iştirak etməsinə maneə yox idi. Qarabağ qadınları hətta Beynəlxalq sərgilərdə iştirak edir, öz əl işlərini nümayişə çıxarırdılar. XIX əsrin sonlarında Tiflisdə keçirilən Beynəlxalq kустar səgisindən bəhs edən A.S.Piralov yazırdı: "Ümumdünya sərgisinin Qafqaz şöbəsində qızıl və gümüş tellərlə tikilmiş güləbətin tikmələr də yer almışdır. Onların arasında Şuşadan gətirilmiş, qızıl və gümüşlə işlənmiş olduqca gözəl atlas namazlığı xüsusi qeyd etmək lazımdır" (Пиралов 1900, 49). Həmin namazlıq Şuşanın məşhur ailələrindən birinə mənsub olan Böyükxanım Əbrəxanova tərəfindən hazırlanmışdı.

Şuşanın təbii-coğrafi şəraiti də burada mədəni mühitin formalaşmasında öz təsirini göstərmişdir. Yaşayış məskəninin sağlamlıq üçün yüksək əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən XVII əsrin görkəmli təbib Məhəmməd Yusif Şirvani yazırdı ki, "Dağlıq ərazidə, daşlıq relyefdə hava az zərərli, iqlim isə daha çox sağlam olur... Əgər yer dağlarda yerləşirsə və orada tikilən evlər üzü şərqə doğru baxırsa, belə yerlərin havası çox gözəl olur, orada yaşayan adamlar isə güclü, uzunömürlü və gözəl səsə malik

Xalça "Aran". Yun,
xovlu. XX əsrin
əvvəli. Azərbaycan
Milli Xalça Muzeyi,
inv. № 6946

Xalça "Ləmpə".
Yun, xovlu. XX
əsrin əvvəli.
Azərbaycan Milli
Xalça Muzeyi, inv.
№ 7523

olurlar" (Алекперли 2001, 15). Şuşada həmin təbii-coğrafi şəraitin, eyni zamanda münbit musiqi mühitinin təsiri ilə böyük əksəriyyət xalq musiqisini ifa edə bilirdi. Şuşa camaatı tez-tez bulaq başına toplaşar, məclislər qurar, bu məclislərdə mütləq xanəndələr olardı. Çal-çağır səsi hər tərəfi bürüyərdi. Uşaqlar beləcə körpəliyindən həmin musiqilərin, eyni zamanda anaların muğam üstündə çaldığı laylaların sədası altında böyüyər, musiqi onların qan yaddaşına hopardı. Bu hal xalq arasında dolaşan "qarabağlı uşaqlar segah üstündə ağlayar, şahnaz üstə gülərlər" ifadəsində öz əksini tapmışdır. Şuşa şəhəri bu xüsusiyyətlərinə görə Qafqazın "musiqi konservatoriyası"na çevrilmişdir. "Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaradırdılar və onu yalnız vətənlərində deyil, digər Şərq ölkələrində də təqdim edirdilər" (Виноградов 1938, 9). Sergey Yesenin bu fikirləri obrazlı şəkildə ifadə edirdi: "Əgər oxumursansa Şuşalı deyilsən".

Qarabağın "Qafqazın musiqi konservatoriyası" olması bu bölgədə tarbəndlik sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Eyni zamanda Qarabağda ipəkçiliyin geniş yayılması tut bağlarının salınmasını zəruri etmiş və bu da tarbəndlik sənətinin bol xammal ehtiyatı ilə təmin olunmasını şərtləndirmişdir. Tarbəndlik sənəti üçün əsas xammal 60-70 illik tut ağacları hesab olunurdu. Nadir hallarda qoz ağacından da istifadə olunurdu. Laçının (vaxtilə Qarabağ xanlığının ərazisi olmuşdur) Güləbird, Malibəyli, Seyidlər, Pircəhan, Suarası, Səfiyan, Fərəcan, Qozlu kəndlərinin, Ağdamın Abdal-Gülablı, Şelli kəndlərinin tut ağacları tarbəndlik sənəti üçün daha qiymətli material hesab olunurdu. Ağaclar adətən yazagzı (burc vaxtı) və ya xalq dili ilə desək "qurdqulağı olanda" kəsilir və qurudulmaq üçün 1-2 il sərgidə saxlanılırdı.

Musiqişünas Xərrat qulu, Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan) görkəmli musiqi alətləri düzəldən ustalar hesab olunurlar (Əliyeva 1992, 60). Müasir Azərbaycan tarı məşhur tarzən

Xalça "Bağçada güllər". Yun, xovlu.
XX əsrin əvvəli.
Azərbaycan Xalça
Muzeyi, inv. №
7618

Sadıqcanın adı ilə bağlıdır. Sadıqcan tarın quruluşunu dəyişdirərək onun qolunda bir çox artıq pərdələri atıb 17 pərdə saxlamışdı. Sadıqcana qədər tarı diz üstə çalırıldı. O, tarı əldə tutaraq sinə üzərində çalınmasını təmin etmişdir. Sadıqcana qədər tarın beş simi mövcud idi. O, bu simlərin sayını on birə çatdırdı. Sadıqcan "Segah" muğamını inkişaf etdirərək tarın qoluna "Zabul" pərdəsini əlavə etmişdir (Şuşinski 1958, 28). Sadıqcanın təkmilləşdirdiyi bu tarı xalq "Sehirli tar", Sadıqcanı isə "Tarın atası" adlandırmışdı. Azərbaycan tarını isə bütün tarların atası da adlandıırırlar (Qarabağlı 2006). Azərbaycan xalq musiqi alətlərinin şahı hesab olunan müasir tarın məhz Qarabağ torpağının bəhrəsi olması olduqca fərqli haldır və bununla fəxr etməyə hər birimizin haqqımız vardır.

Qarabağın ağacışləmə sənətində xüsusi yeri olan və mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarbəndlik sənəti öz inkişafını sovet dövründə də davam etdirmiş, nəinki bölgənin, hətta Azərbaycanın muğam ustalarının əksər hissəsinin tələbatını ödəmişdir. Təsadüfi deyil ki, inqilabdan sonra Şuşada musiqi alətləri sexi fəaliyyət göstərmiş, sonralar isə bu sex böyüdülmüş və fabrik kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məşhur tarzən Sadıqcanın adını daşıyan Şərq musiqi alətləri fabriki Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalına qədər Azərbaycan sənətçilərini yüksək keyfiyyətli tarla təmin etmişdir.

Qarabağa köçürülən ermənilərə yaradılan münbit şərait nəticəsində onlar tezliklə Azərbaycanın dərin ənənələrə söykənən tarbəndlik sənətinin sirlərini də öyrənmiş və onların arasında səriştəli tarbəndlər yetişmişdi. Müasir Azərbaycan tarının atası hesab olunan Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan) şiə təriqətinə mənsub dindarların hər il keçirdiyi aşura mərasimləri dövründə erməni məhəlləsinə gedər və biləyi "yatmasın" deyər erməni qonşuların evində ifaçılıq fəaliyyətini davam etdirərdi. Məhz bu yaxın qon-

şuluq münasibətləri sayəsində onlar nəinki tarbəndlik sənətini, hətta tar, kaman, balaban ifaçılığını da öyrənmişdilər. Azərbaycan xanəndələrinin muğam üçlüyündə də erməni sənətkarlara rast gəlmək mümkündür. Tarzənlər Lazar Ter-Vartanesov, Bala oğlu Qriqor, Arsen Yarameşev, kamança ifaçısı Avanes Avanesov Şuşa mədəni mühitinin təsiri altında yetişmişdilər. Bununla belə, muğam ifaçılığı sırf genetik sənət olduğuna görə ermənilər arasında heç vaxt xanəndələr yetişməmişdir.

XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi və mədəni yüksəliş şəraitində Üzeyir Hacıbəyov müasir Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətinin əsasını qoydu və şifahi ənənəli milli sənətlə bəstəkar yaradıcılığının sintezini yaradaraq şərq və qərb mədəniyyətlərinin fəal qarşılıqlı təsirinə səbəb oldu. 1908-ci ildə Ü.Hacıbəyov yaratdığı “Leyli və Məcnun” operası ilə təkcə Azərbaycan operasının deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsasını qoydu, muğam-opera janrının yaradıcısı oldu. Azərbaycan dinləyicisi üçün yeni janrın qavranılmasında çətinlik olacağını dərk edən Ü.Hacıbəyov Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasına və xalq musiqi janrlarına (muğam, mahnı, rəqs) müraciət etmiş, dövrün əhval-ruhiyyəsi, xalqın mənəvi tələbləri ilə səsleşən ölməz səhnə əsəri yaratmışdır. O, Azərbaycanda musiqili komediya janrının da yaradıcısıdır. Dahi bəstəkarın “Arşın mal alan” musiqili komediyası, xüsusilə, geniş şöhrət qazanmışdır. Əsər ingilis, alman, Çin, ərəb, fars, polyak, Ukrayna, belorus, gürcü və s. (70-ə yaxın) dillərə tərcümə edilmiş, Moskva, İstanbul, Nyu-York, Paris, London, Tehran, Qahirə, Pekin, Berlin, Varşava, Sofiya, Budapeşt, Buxarest və s. yerlərdə, 120 teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulmuş, dəfələrlə ekranlaşdırılmışdır. Üzeyir Hacıbəyov monumental xalq qəhrəmanlıq epopeyası olan “Koroğlu” operası ilə milli opera sənətinin şah əsərini yaratmışdır.

Azərbaycan vokal məktəbinin yaradıcısı Bülbül, milli dirijorluq məktəbinin formalaşması və inkişafında müstəsna xidmətləri olan bəstəkar Niyazi, simfonik muğam (“Şur”, “Kürd ovşarı”) janrının yaradıcısı Fikrət Əmirov Şuşa mədəni mühitinin parlaq simalarıdır. Q.Pirimov, Z.Hacıbəyovun Şuşa musiqi mühitini zənginləşdirən musiqiçilərin sırasında özünəməxsus yerləri vardır. Təkcə dövrünün tanınmış xanəndələrindən olan Məcid Behbudovun ailəsində dünya şöhrətli müğənni Rəşid Behbudov, Rusiyanın xalq artisti Ənvər Behbudov, Azərbaycanın xalq artisti Nəciabə Behbudova kimi sənətkarlar yetişmişdir. Maarifçi Bədəlbəy Bədəlbəyovun ailəsindən

pərvazlanan Azərbaycan musiqi tarixində ilk baletin müəllifi Əfrasiyab Bədəlbəyli, Şəmsi və Fərhad Bədəlbəyilər Azərbaycan mədəniyyətinə öz gözəl töhfələrini vermişlər. Şuşa mühitinin yetirdiyi Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan), Məşədi İsi, Əbdülbaği Zeynalov, Hacı Hüsü, Xarrat Qulu, Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdıoğlu, Xan Şuşinski kimi muğam korifey-

ləri muğam sənətimizin inkişafında öz imzalarını qızıl hərflərlə yazmış, neçə-neçə böyük sənətkar yetişdirib Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etmişlər. Azərbaycan muğamının YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsində bu sənətkarların müstəsna payı vardır.

Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq teatr, sirk tamaşaları, Avropa və Şərq konsertləri, musiqi, elm, maarif və bir çox sənət məclisləri, bundan əlavə mətbəə, kitabxana, realni uçiliş, seminariya və bir sıra mədəni-maarif müəssisələri Şuşada yaranmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, böyük Şekspirin məşhur "Otello" faciəsi Azərbaycanda ilk dəfə məhz

Şuşada oynanılmışdır. "İtaliya vokal məktəbi" Avropa musiqi tarixində hansı mövqeyi tutursa, "Şuşa vokal məktəbi" də Şərq musiqi tarixində eyni mövqeyi tuturdu. Vaxtı ilə Şuşanı "Qafqazın İtaliyası" da adlandırmışlar.

Şuşanın mənəvi mədəniyyətinin bir parçasını da idman təşkil edirdi. Burada İbrahimxəlil xanın əsasını qoyduğu zorxana Cəfərqlu xan tərəfindən inkişaf etdirilmiş, həmin zorxanada Yaxın şərqdə və Qafqazda böyük şöhrət qazanmış Nabat, Seyid Həsən kimi pəhləvanlar yetişmişdi. Şuşada ənənəvi hal almış at yarışları "Cıdır düzü" toponimində öz izlərini qoymuş, baharbənd oyununu, dirədöymə, papaqaldı-qaç və s. oyunlar gənclərin sevimli məşğuliyətinə çevrilmişdi.

Mis nimçə.
Hazırlayan:
Vuqar Quliyev

Qarabağda novruz şənlikləri böyük dəbdəbə ilə qeyd olunur, öz məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. İlxır çərşənbə xüsusi təmtəraqla keçirilər, həmin gecə bağı qapı tapılmazdı. Hər ailə daha çox bayram hədiyyəsi verməyə çalışır, buna görə də torba atan, qurşaq sallayan gənclərin üzünə qapılar açıq olardı. Həmin gün yaşlılar, xəstələr, başıpaqqlısı olmayan, hüzlü ailələr xüsusi diqqət mərkəzində olar, birinci onların könlü alınardı. El həmrəyliyi, yardımlaşma bu bayram günlərində daha çox müşahidə olunardı. Qarabağda ilxır çərşənbənin əsas atributlarından biri hər evdə bişirilən “lobyalı” və ya “qırmızı aş” olardı. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi qırmızı rəngi xoşbəxtlik rəmzi hesab edən qarabağlılar hətta aşın da qırmızı rəngdə olmasına çalışır, onun həlimini (suyunu) qapı-bacaya səpərdilər. İnanırdılar ki, bununla evlərinə xoşbəxtlik, bağ-bostanlarına ruzi-bərəkət gələcəkdir.

Qarabağda el yardımını ənənəvi hal almışdı. Kasıb ailələrdə cehiz və toy xərclərinin çəkilməsində, yas mərasimlərində hüsr sahiblərinə maddi və mənəvi yardımın göstərilməsində, evi yanan olardısa, onun evinin yenidən tikilməsi və ev əşyaları ilə təmin edilməsində, heyvanı ölənə yeni damazlıq verilməsində, başıpaqqlısı olmayan ailələrə təsərrüfat işlərində yardım olunmasında, qərib ailələrə və ya şəxslərə qayğı göstərilməsində və s. işlərdə el birliyi, təmənnəsiz dəstək, ictimai yardım özünü bariz şəkildə göstərirdi. Qarabağlıların qonaqpərvərliyi, əliaçıqlığı, zəngin və ləzzətli süfrəsi həmişə nümunə çəkirdi.

Qarabağda zamanla yaranıb formalaşan adət-ənənələr, maddi-mədəni dəyərlər ümum-Azərbaycan, ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Burada öz məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilən bir Azərbaycan mədəniyyəti formalaşmışdı. Qarabağ Azərbaycan bölgələri içərisində etnik

cəhətdən az tərkibli olması ilə seçilirdi. Burada yerləşdirilən ermənilər bölgənin zəngin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dilini, sənətkarlığını qəbul etmişdilər. Şuşada, Xankəndində, Xocavənddə, Ağdərədə azərbaycanlılarla yaxın ünsiyyətdə olan ermənilər tərtəmiz Azərbaycan dilində danışırdılar. Qarabağa köçürülən ermənilərin sosial tərkibi əsasən kasıblardan ibarət idi (Manqaltepe 2005, 157). Çar hökumətinin firavan həyat haqqındakı vədləri bu təbəqəni daha çox cəlb etmişdi. Türkiyənin Van bölgəsində yaşayan ermənilər əkinçilik və ticarətlə məşğul olurdular. Ona görə də Qarabağda yerləşdikdən sonra onlara ayrılmış torpaqlarda əkinçiliklə məşğul olur, həyatlarını qurmaq üçün xırda işlərə, o cümlədən ticarətə üstünlük verirdilər. Əsas müştəriləri azərbaycanlılar olan erməni sənətkarları – zərgərlər, dərzilər, bənnalar, dəmirçilər, xarratlar, çəkməçilər yerli tələbata uyğun sənətkarlıq məhsulları hazırlayı, Şuşa memarlıq məktəbinə uyğun evlər tikirdilər. Tezliklə burada yerli sənət ənənələrini mənimsəyən erməni sənətkar təbəqəsi formalaşdı.

Şuşada bir növ sənətdaxili ixtisaslaşma aparılmışdı. Şam istehsalı əsasən azərbaycanlıların əlində cəmləşmişdi (Зедгенидзе 1891, 65). Hörmə işi də bəhs olunan dövrdə geniş inkişaf etmişdi. Şuşada toxunan corablar nəinki yerli bazarda satılır, həmçinin ticarət məqsədilə Tiflis, Bakı, Gəncə kimi iri şəhərlərə də aparılırdı. Bu sənətlə əsasən azərbaycanlılar məşğul olurdular. Şərabçılıq yalnız erməni əhalisinin məşğuliyəti idi. Sabunbişirmə ilə ermənilər və azərbaycanlılar məşğul olurdu (Зедгенидзе 1891, 65). Çəkməçilik sənəti ilə də hər iki millət müştərək çalışırdı. Şuşada fəaliyyət göstərən 57 çəkməçi dükanından 26-sı ermənilərə 31-i azərbaycanlılara məxsus idi. Həmin dükanlarda 32 erməni, 43 azərbaycanlı çalışırdı (Зедгенидзе 1891, 70). Qarabağda yerləşən 5 dəri aşılama emalatxanasından 4-ü azərbaycanlılara, 1-i ermənilərə məxsus idi. İşçilərin sayı isə 56 azərbaycanlı, 4 erməni nisbətində idi (Зедгенидзе 1891, 74-75). Göründüyü kimi, emal prosesi çətin başa gələn dəriəşiləmə sahəsində ermənilərin say nisbəti çox azdır. Bunun əksinə olaraq onlar dərzilik sənətinə xüsusi meyl göstərirdilər. Belə ki, Ağdam bazarında çalışan iki azərbaycanlı ustanın yanında 4 erməni şagird fəaliyyət göstərirdi.

Qarabağ əhalisinin qonaqpərvərliyi, genişürəkliliyi, qəribə əl tutmaq ənənəsinin nəticəsi olaraq köçürülən ermənilər tədricən yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır, azərbaycanlıların adət-ənənələrini qəbul edirdilər. Yaxın

qonşuluq münasibətləri Azərbaycan dilinin, geyim elementlərinin, Qarabağ mətbəxinin, hətta adət-ənənələrin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsində tezliklə özünü göstərdi.

Ədəbiyyat:

Abdulova 2020

Abdulova G. Azərbaycan milli kişi geyimləri. Bakı.

Abdulova 2012

Abdulova G. Türk mədəniyyətində atın rolu. Astana.

Abdulova 2013a

Abdulova G. Qarabağ xalçaları. Kataloq. Bakı.

Abdulova 2013b

Abdulova G. Xurşud Banu Natəvan. Kataloq. Bakı.

Bünyadov 1964

Bünyadov T. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair // AEM, I bəp., Bakı, s.80-105

Bünyadov 2007

Bünyadov T. Atçılıq // Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə, I c. Bakı.

Cəfərov 2000

Cəfərov H. Azərbaycan er.əv.IV minilliyin axırı - I minilliyin əvvəllərində. Bakı.

Əliyeva 1992

Əliyeva A. Azərbaycanda bədii ağacışləmə sənəti tarixindən. Bakı.

İsmayılov 2022

İsmayılov İ. Bizim qala. Bakı.

Ensiklopediya 2000

Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, II c. Bakı.

Qarabağlı 2006

Qarabağlı S. Muğamımız // Qarabağ qəzeti, 27.01.2006

Mustafayev 1987

Mustafayev A. Qarabağ zonasında 1987-ci il etnoqrafik səfərin hesabatı. Çöl tədqiqatları bürosu. Hesabat № 458

Vəliyev və Abdulova 2016

Vəliyev F., Abdulova G. Qarabağ geyimləri. Kataloq. Bakı.

Manqaltepe 2005

Manqaltepe İ. XIX yüzüyl fransız seyyahlarına göre Van. İstanbul.

Алекперли 2001

Алекперли Ф. Тысяча и один секрет востока. Баку.

Бабаян 1966

Бабаян Е.Н. О женской одежде Карабаха // Ученые записки АГУ. т. VII, 1966.

Казиев 1949

Казиев А. Цвет и композиция Азербайджанский ковров // Искусство Азербайджана. Баку, s. 38-56.

Керимов 1985

Керимов А. Азербайджанский ковер. III т. Баку.

Нариманов 1987

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку.

Пиралов 1900

Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис.

Сумбатзаде 1964

Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в Баку. Изд-во АН Аз.ССР.

Виноградов 1938

Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. Москва.

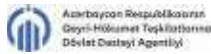
Şuşinski 1958

Şuşinski F. Şuşa. Bakı.

Зедгенидзе 1891

Зедгенидзе Я., Захарбеков С., Тер-Егиазаров А. Елисаветпольская губерния, город Шуша. // СМОМПК, вып. XI, Тифлис.

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

کتابخانه بعد از جنگ ویرانه

9 789952 841237